Egyiptomi Füzetek

5. évfolyam 1. szám 2005

A Magyar-Egyiptomi Baráti Társaság időszakos lapja

Per-Ramses - Városfejlődési szakaszok

„Minden történelmi civilizáció egy-egy eleven városi maggal kezdődik, és poros, csontos temetőként, Nekropoliszként, a holtak városaként ér véget; tűz emésztette romokkal, összedőlt épületekkel, üresen kongó műhelyekkel, értelmét vesztett hulladékdombokkal…”– idézi Geddes gondolatait Lewis Mumford „Város a történelemben” c. művében. Mumford könyvének kiadási ideje (1965) egybeesik az egyiptológia tudományán belül egy új igény létrejöttével. Az ismereteink már ebben az időben is döntően az ókori Egyiptom szakrális életére szorítkoztak, mivel azok templomok falain olvasható feliratokból, templom- és sírképekből, valamint sírmellékletekből származtak. Mondhatni a túlvilágról. Az 1970-es évektől azonban, amikortól a városok ill. városrészek feltárásai megindultak, a kutatók egy profánabb szférát kezdtek el feszegetni. Céljuk az volt, hogy az addig csak „holtként” ismert lakosok kulturális életéről, mindennapi szokásaikról, és magáról a társadalomról is teljesebb képet kapjanak. Hiszen joggal merülhet fel a kérdés, mennyire lehet tudásunkat komplexnek, vagy akár pontosnak tekinteni az evilági térben zajló folyamatok ismerete nélkül. Tételezzük fel például, mi lenne, ha a jövőben egy kutató jelenlegi életünkre, társadalmunkra pusztán szent helyeink és temetőink alapján próbálna következtetni?

Az urbanisztikai kutatások másrészt azért is izgalmasak, mivel ebben az esetben a régészeti feltárások kevesebb adattal szolgálnak, mint a fellelhető írott források, vagyis egyedülálló alkalom kínálkozik a régészeti és az írott források azonos arányú felhasználására, és egymás megfeleltetésére. Az ilyen típusú elemzésre jó példa II. Ramszesz fővárosának feltérképezése. Mielőtt azonban ebbe belekezdenénk érdemes definiálni a város fogal-mát az ókori Egyiptomban.

Az egyiptomi város esetében az ismertetőjegyeket legpontosabban Manfred Bietak határozta meg 1979-ben megjelent “Urban Archaeology and the Town Problem in Ancient Egypt” című művében:

1. Területük 15 000 - 3 000 000 m²
2. Településformájuk tömör
3. Társadalmának különböző osztályait a település belső szerkezete tükrözi
4. A település a kereskedelem, az adminisztráció, az igazságügy és a közlekedés központja
5. Lakossága elsősorban nem mezőgazdasággal foglalkozik
6. Van ipara, kézműves rétege és vannak műhelyei és árusítóhelyei
7. Társadalma feloszthatható foglalkozás és hierarchia szerint
8. Van kultuszhelye, tehát vallási központ is
9. Védett központ, menedék jellegű, amit legfontosabb eleme, fala is tükröz.

Az ókori Egyiptom városainak kialakulása és az urbanizáció fejlődési szakaszainak elemzésekor a régészeti feltárások anyagaira csak csekély mértékben támaszkodhatunk. A városmaradványok ugyanis a Nílus folyásának keletre tolódása következtében részint megsemmisültek, részint pedig az allúviumban, vagyis a modernkori városok vagy a termőföldek alatt fekszenek, a Delta esetében pedig talajvíz alatt vannak. Az 1970-es évektől a nehézségek ellenére mégis megkezdődött néhány város ill. városrész (Malqata, Amarna, Gurob, Deir el-Ballas, Karnak, Memphisz) feltárása, bár teljes publikálásuk azóta is várat magára. Ezek az első kísérletek teremtették meg az urbanisztikai kutatások alapjait, és azokat az alapokat is, amelyek révén várostervekről és várostervezésről, városképekről és városképzetekről kezdünk el beszélni.

A régészeti feltárások igazolták, hogy a világ más területeihez hasonlóan, Egyiptomban az első települések speciális területeken jöttek létre. A Deltában egyrészt a fő folyóág közelében, útkereszteződéseken, esetleg a kettő kombinációjánál a vízi és a szárazföldi utak találkozásánál (pl. Tanisz, Mendész, Abuszír, Szaisz) alakultak ki, másrészt az Ázsiából kiinduló sivatagi utak és a Nílus első főágának kereszteződésein jöttek létre (pl.: Peluszion, Per Ramszesz, Bubasztisz, Héliopolisz).

Felső-Egyiptom települései is a folyó közelében fejlődtek ki, vagy a Nílus parton (pl. Nagada) vagy egy Nílus-ág közelében (pl. Edfu). Mivel a Nílus számtalan, jó kikötési és kereskedelmi pontot kínált, egymáshoz közeli, kisebb kikötők és kereskedelmi jellegű települések sorozata alakult ki. A késő predinasztikus települések túlnyomórésze a nyugati parton volt, ezekhez a településekhez nyilvánvalóan tartozott művelhető földterület is. A keleti parton kiépült települések kisebb számának az oka talán a legeltetésre alkalmas földek hiánya volt.

Általánosságban elmondható, hogy délen jellemzően sok, kisebb település létezett, míg északon kevesebb, de már csírájukban összetettebbek a délieknél. Az északiak idővel sűrűbben lakott, komplexebb társadalommal rendelkező városokká fejlődtek, vagyis az állam fejlődéséhez szükséges alapok először északon jöttek létre.

Az óegyiptomi városokat a régészek általában a következőképpen osztályozzák keletkezésük, geomorfológiájuk, és szerepük szerint.

Keletkezésük szerint megkülönböztetünk természetesen/organikusan kialakult és mesterségesen tervezett városokat. Az első csoportba sorolhatóak általában a tradicionális kultusz központokkal rendelkező városok, mint pl. Buto, Abüdosz, Héliopolisz, el-Kab, Hierakónpolisz. A mesterségesen tervezett és épített városok közé egyrészt a piramisvárosok, másrészt az olyan fővárosok tartoznak, mint Amarna, Per-Ramszesz, Memphisz és talán `It-tAwy`. A városok tervezésével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az ókori Egyiptomban nem létezett olyan város, amely teljes egészében tervezett volt. A tulajdonképpeni

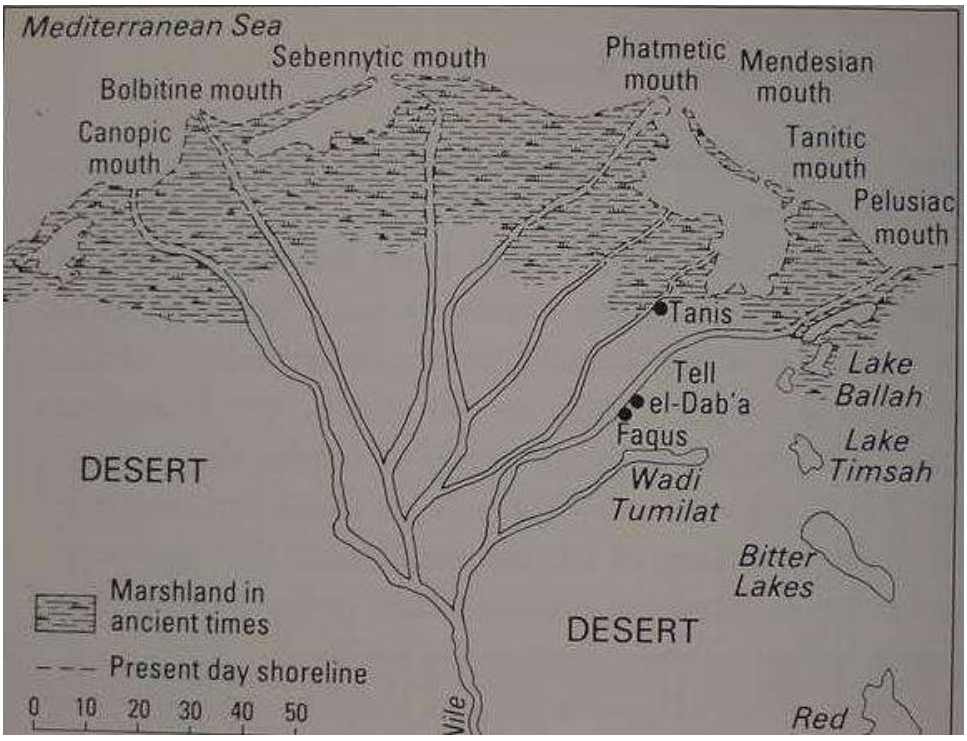

terve-zettség csak a városok belső negyedeire, a palotanegyedre vonatkozik. Még Amarna esetében is megfigyelhető, hogy a magas rangú hivatalnokok villái a hivatalnoki ne-gyed tengelyére nincsenek tekintettel, és mi-vel beosztottjaik az ő villáik körül csoporto-sulnak, egy üres területre zsúfolódva, a tervezett tengely még jobban felborul.

Geomorfológiájuk szerint négyféle várostípust különböztetünk meg: gezira, töltés, tell alapra, és a sivatagperemen épült városokat. A gezira típusú város épületeit az éves áradás hatókörén kívül, egy teknőspáncél formájú alapra építették. Az ilyen települések nagyrésze a Deltában (Tanisz, Mendész, Abuszír) található, de felső-egyiptomi példáink is vannak (pl. Edfu, Elephantine). A töltés típusú város magas gátparton fejlődött ki, és a törmelékek valamint az éves hordalék lerakódások miatt egyre inkább megemelkedett. Ezeknek a településeknek általában keskeny és hosszúkás formájuk volt (pl. Amarna, Théba). A tell típusú város alapja is eredetileg egy gezira vagy egy töltés volt, amit a lerakódások idővel dombbá növeltek. A sivatag szegélyén épült települések egyrészt a folyó közelsége miatt nyilvánvalóan a sivatagszegély első teraszát veszélyeztető áradással szembeni védekezésként alakultak ki (Merimde, Kom Abu Billu), másrészt itt jöttek létre a munkástelepek és a piramisvárosok is.

Szerepük szerint beszélhetünk erődtípusú városról, templomvárosról, királyi székhelyről és kereskedelmi alapú városról.

AMIT A VÁROSOK ALAPÍTÁSÁRÓL AZ ÍROTT FORRÁSANYAG ÁLTALÁBAN SUGALL

Az írott forrásanyag a régészeti realitásokhoz képest több adatot nyújt számunkra a városok fejlődéséről. Az óbirodalmi és középbirodalmi önéletrajz- és intelemirodalom néhány darabja támpontot nyújt a városok alapításához. Ezek tükrözik először azt az elképzelést, hogy a király egy rítus keretében maga végzi el az idény első földművelési munkáját.

III. Heti intelmeiben arra ösztönzi fiát, Merikarét, hogy építsen városokat a Deltában, és népesítse be az elhagyott településeket, egyrészt mivel az ellenség az elhagyatott városokat megtámadja, másrészt mivel az új városok lakossága lojális marad hozzá (ti. a királyhoz). Hasonlót mondhatunk el a templomalapításról is. Az I. dinasztiától kezdve – ahogyan ez az *annales*ekben megjelenik – a fáraó személyesen végezte el az alapítási rítust. Feltételezzük, hogy a birtokok és templomok alapításához hasonló rítussal végezhette a király a városok alapítását.

PER RAMSZESZ A RÉGÉSZETI FELTÁRÁSOK TÜKRÉBEN

II. Ramszesz városának helyét először Pierre Montet és Alan Gardiner határozta meg, mégpedig Tanisz (Tell San el-Hagar) körzetében. Montet, aki 1929 és 1949 között a taniszi ásatásokat irányította, még feltételezte, hogy II. Ramszesz városa megegyezik Tanisz városával. Így például a templomkörzet külső övezeti falát a Ramesszida kor termékének tartotta és a fal alatti agyagkoporsókat a hükszósz korra (Mensenopfer korára) keltezte. Nyilvánvalóan támogatta feltételezését a Taniszban található számos Ramesszida leletanyag, emlékmű és felirat. Montet feltételezése korábbi elképzeléseket követett. A bibliai igehelyeket (Kiv. 1,11; I.Kir. 9,19; II. Krón. 8, 6,11) kiindulópontnak tekintő kutatók (Malus, Cordier és Dolomieu) szerint ugyanis az Ószövetségben szereplő, Ramszesz nevet viselő város II. Ramszesz fővárosa volt, és a későbbi Tanisszal azonosították.

J. Yoyotte, aki 1965-től az új taniszi ásatásokat vezette nem talált bizonyítékot a 19. dinasztia építési tevékenységére. Ezért feltételezte, hogy a Taniszban található 19. dinasztia korabeli emlékművek egy másik városból, mégpedig II. Ramszesz városából származnak.

Más kutatók kutatók (M. Bietak, L. Habachi (1954), J. van Seters (1966), M. Hamza (1930), W. C. Hayes (1959), E. Uphill (1968, 1969) II. Ramszesz székhelyét ezért inkább a mai Qantir területére helyezték. M. Hamza, I. Széthi és II. Ramszesz

palotáját Qantir városával azonosította. L. Habachi 1941-45 ásatásaira alapozva II. Ramszesz városát azonban Tell el-Dabaa – Qantirral feleltette meg, az ott talált magas rangú hivatalnokok, hercegek lakóházai és változatos rangú katonák állomáshelye alapján. Mindezekből arra következtetett, hogy a város nem egyszerűen egy királyi város volt, hanem egy, a magas rangú hivatalnokok és hercegek lakhelyeivel körbevett királyi város, ahol a hadsereg is állomásozott.

A korábbi találgatások végére Manfred Bietak jelenlegi ásatása látszik pontot tenni, Tell el-Dabʿa – Qantir területén. Egyre több olyan bizonyíték kerül ugyanis elő, amely egyrészt azonosítja a területet II. Ramszesz városával, másrészt amelyről feltételezik, hogy folytonosságot mutat a korábbi hükszósz várossal, Avarisszal. Per Ramszesz városának elhelyezkedését a régészeti leletek tehát csak nagyon későn pontosították.

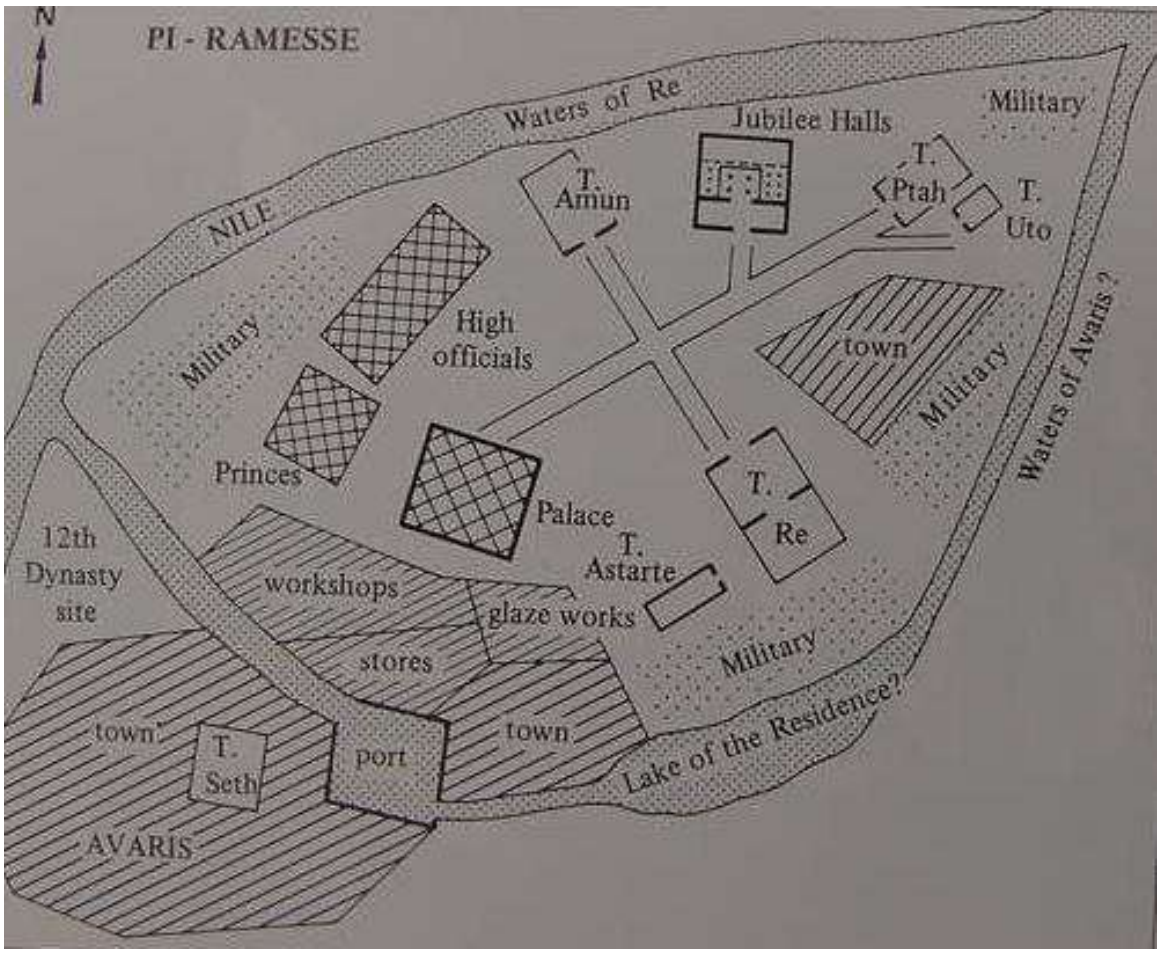

PER RAMSZESZ AZ ÍROTT FORRÁSANYAG TÜKRÉBEN

Az írott források ezzel szemben sokkal világosabb képet festenek a város elhelyezkedéséről, alapításáról és épületeiről. A II. Ramszesz korára datált, Anastasi papiruszon (II. 1. 1-2,5) található egy befejezetlenül maradt város leírása, amely az ún. iskola-irodalom szövegeihez tartozik. Ezt a szakirodalom, olyan városhoz írt himnuszként ill. dicsőítő költeményként határozza meg, melynek részét képezi a király dicsérete is (M. Lichtheim, 1980, *The praise of cities in the Literature of the Egyptian New Kingdom*, 15. o.). A pAnastasi III. 7, 2-10, a pAnastasi II. 1. 1-2,5 Merneptah korának továbbfejlesztett változata. Más témájúak, de az elemzéshez felhasználhatóak a városok utáni honvágyat kifejező szövegek, mint pl. Vágyódás Memphisz után (pAnastasi IV. 4, 11-5,5), Vágyódás Théba után (ostracon Gardiner 25, recto), vagy az imákban megjelenő város utáni vágyódások (pl. pSallier I, 8,3) részletei. További II.

Ramszesz korára datált vagy későbbi írott forrásanyag is szól a városról, a város részeiről, negyedeiről, épületeiről és ünnepeiről, valamint a városok csodáiról, elsőségéről. A rendelkezésre álló hely szűkössége miatt, most csak a II. Ramszesz korára keltezett Anastasi papírusz szövegét idézem:

Egyiptom urának győzelméről való elbeszélés kezdete:
Őfelsége – Élet, Üdv, Egészség – épített egy rezidenciát,
melynek neve: „Győzelmek Nagyja”
Amely Dzsahi és Egyiptom földje között fekszik.
Telve van táplálékkal (kA) és élelemmel (DfA)).
Hasonlóan tervezték, mint a felső-egyiptomi Héliopoliszt.
Életideje, mint Memphiszé.
Elhagyja mindenki városát.
Letelepednek körzeteiben[1].
Nyugati oldala Per Amun,
Déli oldala Per Széth,
Asztarte keleti oldalán van,
Uadzset az északija.
A közepében lévő birtok
Olyan, mint az ég horizontja.
A Nap felkel horizontján,
És lenyugszik közepében.
Ott Ramszesz, Amun szeretettje, az Isten,
„Montu a két országban” a herold,
„Uralkodó Napja” a vezír,
„Egyiptom öröme”, „Atum szeretettje” a régens.
A föld felemelkedik templombirtokára.

Az első sorok földrajzilag is behatárolják a királyi székhelyt. Eszerint a Delta északkeleti részén található, és Szíria-Palesztina területe előtti, egyiptomi határvárosnak tekinthető. A város rangjának emelkedése II. Ramszesz korában nem véletlenszerű. Egyrészt kiemelkedő stratégiai ponton helyezkedett el, a Delta északkeleti kapujában, másrészt az Elő-Ázsiából Egyiptomba tartó kereskedelmi útvonalon – a pAnastasi III.1 a város kikötőiről ír, ahová naponta szállítják az élelmet. Per Ramszesz elhelyezkedését az északi határnál, kiváló stratégiai helyzete indokolta. Nemcsak az Elő-Ázsiába vezető kereskedelmi útvonalon feküdt, hanem az északi hadjáratok kiindulópontján is.

A város termékeny környéke és halakban gazdag folyói, a hadsereg logisztikai bázisaként szolgáltak, a várostól keletre található homok gezirák pedig kiváló gyülekező- és gyakorló terepek lehettek. A város kikötői és csatornái a hadiflotta szállítását, valamint ellátását biztosították. Az uralkodó szempontjából tehát ez a város azért válhatott királyi székhellyé, mert legészakibb városként elsősorban az ország határát védte – Abu Szimbellel kapcsolatban egy hasonló feladatkört I. Ramszesz 35. évében így fogalmaztak meg: *„ Elkészítettem neked egy nemesi rezidenciát, hogy kiterjeszd a két ország határát …”*.

Az Anastasi papirusz folytatása a korabeli Egyiptom két legjelentősebb városát, Memphiszt és Héliopoliszt sorakoztatja fel II. Ramszesz városa mellé. A két város említése korántsem véletlen. Tudjuk, hogy II. Ramszesz koronázására Héliopoliszban került sor, sőt valószínűleg uralkodása kezdetén ott is élt. (Minden bizonnyal még Merneptah születése idején is ott volt.) Memphisz, mint a legelső városok egyike, mind a tárgyi, mind az írott források szerint az egyiptomi történelem kezdetére tekint vissza. A várost a 19. dinasztia (különösen I. Széthi, II. Ramszesz és Merneptah alatt) élesztette újjá, ezért elképzelhető, hogy ez a szövegrészlet nemcsak

olyan hosszú és a mitikus korra visszanyúló történelmi időt kívánt Per Ramszesznek, mint amilyen Memphisznek osztályrészül jutott, hanem II. Ramszesz ottani építkezéseit is propagálta.

Az ezt követő hosszabb szövegrészlet egyrészt a Per Ramszeszben tisztelt isteneket mutatja be, másrészt utal templomaik elhelyezkedésére a palota körül. A felsorolás módja pedig azt is jelzi, hogy ezeket az isteneket ebben a városban a megszokottól eltérő formában tisztelték. A most tárgyalt rész egy középpontban, a palota belső részében álló beszélő szempontjából közvetít, ahogyan az ember körbetekint (szó szerint: Ny-D-K-É) egy számára addig ismeretlen területen. A középpontban található a fáraó palotája, és ezt övezi a település négy fő templombirtoka a négy égtájnak megfelelően. Ezek képezik a város legbelsőbb negyedeit, szám szerint négyet. Mivel Karnak, Amarna, Héliopolisz és Tanisz, Amun ill. Aton főtemplomai hasonlóan helyezkedtek el, és valamennyit a folyóra tájolták, azt gondolhatjuk, hogy Per Ramszesz említett templomai közelében legalább egy csatornának kellett lennie. A fent tárgyalt templomokon kívül a szöveg megemlékeznek még Hathor templomáról (III.1, 3,3), mely a városon belül feküdt, valamint Ré templomáról, mely az Amun templommal szemközt helyezkedett el (Bietak, Tell el-Dabaa II., 209. o).

A palotát tehát templombirtokok és az azokhoz nyilvánvalóan csatlakozó raktárak, műhelyek sora vette körbe. A palota talán a más városokból ismert fáraó útján (a főkultuszközpontok és a király rezidenciális palotái szomszédosak voltak[1], vagyis létezett egy ceremoniális érintkezési pont a király és a kormányzat között. Ezt az érintkezési pontot legtöbbször a királyi ill. fáraó útja biztosította, mely a főbb templomokat és a királyi palotát kötötte össze) keresztül csatlakozott a templomokhoz. Elképzelhető, hogy Amarnához hasonlóan ez az út szolgált processziós útként is. Lehet, hogy a csatornákhoz vezető utakat és magukat a csatornákat is használták ünnepi kivonulásokkor.

A következő rész első pillantásra a király szerepét határozza meg városában, azáltal, hogy a korszak főbb hivatali címei, mint melléknevek állnak mellette. A címek ilyen sorrendben való felsorolása (ég→ég-föld→föld→város→templombirtok) csak a királyra vonatkozhatott. Ebben a városban tehát Egyiptom teljes kormányzata II. Ramszesz kezében összpontosul.

Günther Roeder (1926) megemlít azonban szám szerint 55 emlékművet, amelyen II. Ramszesz szobrát istenként tisztelték. Ezek a szobrok a királyt vagy állva, felső-egyiptomi koronával vagy trónon ülve kettőskoronával mutatják be. A szobrokat külön nevekkel látták el, és Roeder szerint a himnusz legutolsó részlete ezeket a neveket idézi. Mivel azonban saját kultusszal rendelkeztek, feltételezhető, hogy templomok körzetében, de minden bizonnyal a palotanegyedben álltak.

A szöveg utolsó két sorában a várost leíró írnok visszatér a kiindulási ponthoz, pontosabban a birtok belső részén álló, templombirtokhoz.

A város szerkezetéről azonban csak erre a negyedre vonatkozóan ismertünk meg adatokat. A tulajdonképpeni lakott területről az írott források nem szólnak. Ebben segítenek a más városokból származó régészeti eredmények, melyek szerint a palotához közeli, magas rangú hivatalnokok villáit vették körbe a beosztottak házai, a munkások faluja pedig a város perifériáján terült el. A város lakosainak megismeréséhez pedig a helyi kultuszok elemzése nyújthat bepillantást.

Kevély Flóra
Szépművészeti Múzeum

Előadás helye és ideje:
Műszaki Egyetem, 2005. jan. 28.

Egyiptomi Füzetek 5/1, 2005
Kiadja a Magyar-Egyiptomi Baráti Társaság Ókori Egyiptomi Bizottsága
Szerkesztő: dr. Győry Hedvig
Levélcím: h-1061 Budapest, Bajza u. 54
e-mail: gyory@szepmuveszeti.hu

[1] Így például Thébában a királyi palota szomszédos Amun-Re templom előudvarával.